

TANRI VE DİN TASAVVURU BAĞLAMıyla DEİZM VE YAYILIMI ÜZERİNE

On Deizm and It's Spread in the Context of Conception of God and Religion

HASAN PEKER

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ, FELSEFE VE DİN
BİLİMLERİ BÖLÜMÜ.

hasanpeker02@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
21 Mayıs / May 2018

Kabul Tarihi / Accepted
8 Haziran / June 2018

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf/Cite as
Peker, Hasan "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine- On
Deizm And It's Spread In The Context Of Conception Of God And Religion" Kilis 7
Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5, sy.8 (Haziran/ June 2018)

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi- Kilis 7
Aralık University Journal of The Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All
rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

TANRI VE DİN TASAVVURU BAĞLAMIYLA DEİZM VE YAYILIMI ÜZERİNE Özet

Son dönemlerde toplumumuzda, özellikle mütedeyyin ailelere mensup gençlerin Tanrı tasavvuru ve din algısı noktasında farklı söylem ve tutum sahibi oldukları ve bunun tezahürünün çoğunlukla felsefi terminolojide “deizm” olarak ifade edilen bir eksende yaygınlık kazandığı gündeme taşındı. Bu, üzerinde durulması ve irdelenmesi gereken bir iddiadır. Böyle bir iddianın dayanağı ve gerçeklik payı nedir? ‘Yaygınlık’ kesp eden şey söze konu edilen vakıa mı? Yoksa vakıanın söze konu edilmesi midir? Ayrıca vakıaya dair söylemlerin öne çıkardıkları deizm kavramı ile hep aynı şey mi ifade edilmektedir? Yani deizmin yayılım gösterdiği noktasında neredeyse söz birliği edenler, bu kavramın çerçevesi ve içerikleri noktasında da söz birliği içerisinde midirler? Bir kimseyi, özelde bir genci, dahası Müslüman bir genci bu yola sevk edebilecek etken(ler) ne(ler)dir? Felsefi sorgulamanın bu etkenler arasında yeri ve ağırlığı nedir? Problem olan nedir? Probleme dair tespitler nelerdir ve değerlendirilmeleri ne yöndedir? Çalışmamızda, bu vb. soruları -hem kavramsal bazda hem de yazınlar üzerinden sorgulamalar yaparak ele alacak ve değerlendirmelerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Din, Tasavvur, Deizm, Yayılım

ON DEISM AND IT'S SPREAD IN THE CONTEXT OF CONCEPTION OF GOD AND RELIGION

Abstract

Recently, it has been brought up to the agenda that in our society, especially young people from religious families have different discourses and attitudes regarding conception of God and perception of religion and that the manifestation of this is mostly spreading on an axis called “deism” in philosophical terminology. This is an important assertion that should be elaborated and studied. What is the basis and truth of such a claim? And what is the reality share? Is the “spreading” thing the fact that is mentioned? Or is it just the mentioning of the fact? Besides, is it always meant the same thing by the concept of deism that the discourses on the fact foreground? That is to say, do those who agree in claiming that deism is spreading also agree on the framework and content of this concept? What are the factor(s) that might lead a person, particularly a young person or even a young Muslim to this path? What is the role and the significance of the philosophical questioning among these factors? What is the problem? What are the determinations about the problem and what are the related evaluations? This paper aims to explore these questions and the like -both on a conceptual basis and by examining what is written on the topic- and make comments on the subject.

Keywords: God, Religion, Conception, Deism, Spread

Giriş

Deizm, hem felsefe hem de din bağlamında değerlendirilmeye açık, “yarı-dinî, yarı-felsefi bir hareketi”¹ ifade eden bir kavramdır. Zira bir “felsefe”² olduğu kadar, bir “inanç,”³ kimi kutsalları

¹ Mehmet, Aydın, *Din Felsefesi*, 2. B., Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1990, s. 142.

² bkz. İsmail Fenni Ertuğrul, *Lûgatçe-i Felsefe [Felsefe Terimleri Sözlüğü]*, Recep Alpyağıl (Yayına Hazırlayan), Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2015, s. 115; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 5.B., Akçağ Yay., Ankara, 1990, s. 49.

³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 8.B., Paradigma Yay., İstanbul, 2013, s. 407.

olan,⁴ içinde ‘iman’ın da yer aldığı⁵ kendine özgü bir tür “dini inanç”tır da. Ancak hâkim anlayışla doğal din ya da akıl dinidir bu.⁶ Bu sebeple, “felsefi din”⁷ tabirinin onu en uygun şekilde nitelediği söylenebilir. ‘Modern dönemin dini’ olarak ifade edilmesi de bu mahiyeti; “aklı bilgiyi vahyi bilginin yerine ikame ederek felsefi “dini” görüşü dinîleştirilmesi”⁸ sebebiyledir.

Deizmi, tarihçesi, cazibesi/yayılmı ve İslâm düşüncesindeki yansımaları ve de toplumumuzdaki mütedeyyin ailelere mensup gençler üzerindeki etkisi ve bu etkinin yaygınlığına dair görüş/iddia ile ilgili tespit ve değerlendirmelere geçmeden önce, kavramsal içeriğiyle ele almak gerekecektir. Ancak ondan da önce, münasebetinin bulunduğu “din” ve “felsefe” kavramlarına dair gerekli gördüğümüz notları düşmek yerinde olacaktır. Bunu, “inancın olduğu kadar düşüncenin de objesi”⁹ olması hasebiyle “Tanrı” *fikri veya inancı* üzerinden yapacak ve böylece, “Tanrı” ve “Din” tasavvuru bağlamıyla deizmi irdelemeye kapı aralamış olacağız. Zira bir Tanrı tasavvuruna sahip olmak, insanın hem Tanrı hem de din ile ilişkisini belirlediği gibi, bu tasavvurun oluşturduğu bakış açısı, sair alanlara yönelik düşünce ve tutumlarını da şekillendirebilmektedir.¹⁰ İşte deistik söylem, bu bakış açısını dile getiren tipik bir örnektir. Nev-i şahsına münhasır bir söylemdir bu. Kişinin, anlayışını yöneten ve yaşayışına yön veren bir tür din dilidir.¹¹

1. Din, Felsefe ve Kutsal

Din nedir? Takdir edilir ki lügat ve ansiklopedilere başvurulduğunda, onların ifadeleri ve açıklamaları arasında bir kelimenin tüm anlamlarını çıkarmak her zaman için kolay değildir. İlgili eserlerde, dine dair kullanılan ifadelerden onun kelime anlamını bulmayı mümkün kılan¹² veriler olsa da bütün içerikleriyle üzerinde uzlaşılan, genel geçer bir tanımından söz

⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanınmayan Dini İnanç Deizm*, 6.B., Yeni Boyut Yay., İstanbul, 2016, s. 10.

⁵ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 28.

⁶ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49; Mahsum AYTEPE, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2017, s. 134; Mehmet Evkuran, “Eş’ari Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”, *Uluslararası İmam Eş’ari ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri* Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (21-23 Eylül 2014). Editör: Cemaleddin Erdemci ve Fadıl Aygan, Beyan Yay., Cilt:2, s. 43.

⁷ bkz. Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, s. 115.

⁸ Cafer Genç, “Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, s. 85.

⁹ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, İfav Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 96.

¹⁰ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 1.B., Çamlıca Yay., İstanbul, 2001, s. 41.

¹¹ Turan Koç, *Din Dili*, İz Yay., İstanbul, 1998, s. 17.

¹² Abdullah Draz, *Din ve Allah İnanıcı*, Çev. Akif Nuri, Çığır Yay., İstanbul, 1978, ss. 39-40.

etmek oldukça güçtür.¹³ Bu, sadece din kavramı için değil, felsefe¹⁴ ve konu edildiğimiz deizm¹⁵ kavramları için de geçerli bir durumdur.

Genel bir yaklaşımla ele alındığında, dinin 'kutsal' terimini çağrıştırdığı ve onunla birlikte anıldığı görülür.¹⁶ "Kutsala ilişkin bir arayış[1],"¹⁷ ona yönelik duygu ve düşüncelerle tavır ve davranışları ifade etmekte olduğu söylenebilir. Kutsal ise, daha çok olağanüstülüğe, bambaşkalığa, bu evrenin dışından gelen bir güce,¹⁸ aşkın bir güce karşılık gelir. Kutsal/üstün güç, metafizik bağlamdaki ilahî bir varlık ya da varlıklar olabileceği gibi, yaşanan evrene ait herhangi bir obje, şahıs ya da evrensel ve etkili bir ilke de olabilir. Din zaviyesinden baktığımızda, inanç ve ibadet sistemlerinde yer verilen üstün güç, genellikle metafizik bağlamdaki ilahî bir varlık ya da varlıklar, daha açık bir ifadeyle 'Tanrı' ya da tanrılar olarak karşımıza çıkar.¹⁹ Mono-teist, bir başka ifadeyle "tektanrı dinler, insanların yaşamlarında yer verdikleri ya da verebilecekleri diğer üstün güçleri[n varlıklarını ya da onları üstün güç görmeyi] reddederek bir tek üstün gücün, yani bir Tanrı'nın varlığının kabul edilmesini ön plana çıkarmıştır."²⁰

Dinler tarihinde, istisnai de olsa aşkın varlık olarak Tanrı düşüncesine yer vermeyen inanç sistemlerinden söz edildiği vakidir.²¹ Ancak Budizm örneğinde görüldüğü üzere, üzerinde uzlaşılan bir kabul değildir bu.²² Deizmin bu noktada hatırlanmasında yarar vardır. Zira deizm, tam aksine kutsal/aşkın Tanrı düşüncesine yer vermesine rağmen, O'nu "aşkınlığından dolayı evrenden ve insandan bir bakıma elini çekmiş bir deus otiesus"²³

¹³ bkz., Şinasi Gündüz, "Giriş", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Komisyon, 1.B., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2007, ss. 18-19; Aydın, *Din Felsefesi*, s. 215.

¹⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 641; bkz. Orhan, Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 21.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, ss. 112-114.

¹⁵ bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 141; Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, s. 34; İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 43,44; Meryem Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, s. 16.

¹⁶ Gündüz, "Giriş", s. 19; Günay Tümer, "DİN", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/din#1-genel-olarak-din> (19.05.2018).

¹⁷ Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 2.B., Timaş Yay., İstanbul, 2012, s. 109.

¹⁸ Gündüz, "Giriş", s. 19.

¹⁹ bkz. Gündüz, "Giriş", s. 31.

²⁰ Gündüz, "Giriş", s. 31.

²¹ Gündüz, "Giriş", s. 20; Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, 6.B., Sentez Yay., Ankara, 2014, s. 90; Mehmet Aydın, "Tanrı Hakkında Konuşmak -Felsefi Bir Tahlil-", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1983, c: 1, s. 25; Aydın, *Din Felsefesi*, s. 92; C. Tresmontant, "Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri", Çev. Hayrani Altuntaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, Ankara, 1987, s. 38

²² bkz. Gustav Mensching, *Dini Sosyoloji*, Çev. Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi, Konya, 1994, s. 176; Kurt, *Din Sosyolojisi*, s. 90; Bekir Topaloğlu, "ALLAH", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/allah#1> (19.05.2018).

²³ Gündüz, "Giriş", s. 32.

olarak görür. Dolayısıyla genel itibarıyla bakıldığında, deizmin 'kutsal' anlayışı, ne peygamber, ne de Tanrı'ya ait bir din içerir.²⁴ Oysa Tanrı, başta semavî din(ler) olmak üzere, birçok dinde "yaratıcı bir güç olmanın yanında evreni ve insanı yöneten ve yönlendiren bir üstün varlık olarak düşünülür. Bu bağlamda vahiy ve peygamberlik inançlarına yer verilir."²⁵ Teizmden ve ateizmden farklı olarak deizmi kendisine özgü bir düşünce, bir inanış biçimi kılan nirengi noktalarından biri, hatta en önemlisidir bu. Çünkü "teizmde deizmin inkâr ettiği ve ihtiyaç duymadığını ileri sürdüğü vahiy, kitap, peygamber ve [hasılı] din kabul edilir."²⁶ Ateizmde ise, deizmin varlığına inandığı Tanrı'nın var olmadığını ileri sürülür. Bu noktada şu hatırlatmada bulunmak kaçınılmazdır. Yukarıda üzerinde uzlaşılan bir deizm tanımından bahsetmenin güç olduğunu vurguladık. Bu, "bazı deistlerin tam olarak hangi inanç üzerinde bulduklarının belirlenmesinin kolay olmayışındandır."²⁸ Örneğin, mucize,²⁹ vahiy,³⁰ peygamber,³¹ ahlâk ile din (/vahy)in münasebeti³² ve ahiret (ölüm sonrası hayat)³³ konusunda farklı düşünen/inanan fakat buna rağmen deist olarak anılan kimseler vardır. Ancak biz, bunlara "çok kere deist gözüyle bakılmadığını"³⁴ göz önünde bulundurarak en genel/yaygın anlamıyla deizmi öne çıkarmayı yeğliyoruz.

Tanrı-evren, Tanrı-insan ve insanın başta insan olmak üzere diğer varlıklarla ilişkisine dair bakış açısını belirleyici olan "Tanrı" tasavvuru, insanın dine bakış açısını ve din ile ilişkisini de belirleyen temel düşünce ve "kurucu unsur"³⁵ olarak öne çıkar. İşte yegâne kutsal olarak Tanrı'ya kabul eden, vahiy vb. kutsalları kabul etmediğinden, tabii/doğal din fikrini müdafaa eden³⁶ deizm, bu tespiti doğrulama imkânı veren bir örnek olarak görülmektedir.³⁷

²⁴ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 9-10; Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49.

²⁵ Gündüz, "Giriş", s. 32; Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 48

²⁶ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49.

²⁷ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, ss. 25-26.

²⁸ Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, s. 225.

²⁹ Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", s. 24.

³⁰ Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", ss. 220, 228.

³¹ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 29.

³² Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", s. 25.

³³ Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 141-142; Hüsameddin Erdem, "DEİZM", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (19.05.2018); Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 29; Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", s. 227.

³⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 142.

³⁵ Evkuran, "Eşâri Kelâm Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-", s. 43.

³⁶ bkz. Ertuğrul, *Lûgatçe-i Felsefe*, s. 115; Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Erdem, *DİA*, "Deizm" md.; Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49.

³⁷ Ahmet Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Sakarya, 2005, s. 187.

Tanrı tasavvuru ve din algısının birbirleriyle münasebetleri cihetleriyle bakıldığında, iman ve inkâr noktasında temelde şu üç farklı tutum içinde olan kimseleri gözlemleyebiliriz: Birincisi, ne Tanrı'yı ne de O'nun dinini tanıyanlar, hiç birine inanmayanlar, ikincisi inanma noktasında Tanrı ile peygamberin dolayısıyla dinin arasını ayıranlar, yani Tanrı'ya inandıkları iddiasında bulunup gönderdiği dini kabul etmeyen, daha yerinde bir ifadeyle din gönderdiğini kabul etmeyenler, üçüncüsü, Tanrı'yı ve peygamberleri vasıtasıyla gönderdiği dini tanıyanlar.³⁸ Açık ki, yer vermiş olduğumuz tasnifin ilkinde 'ateistler', ikincisine 'deistler' ve üçüncüsüne ise 'teistler' karşılık gelmektedir. Sahip olduğu Tanrı ve din tasavvuru ile ateizm ile teizm arasında konumlanmış görünen deizmi, teizmden ateizme geçiş halinde bir akım³⁹ olarak imleyen olsa da bu eşiğe yolunu düşürenlerin nereden gelip nereye doğru yol alacakları noktasında her birinin hikâyesinin aynı olmayabileceğini düşünüyoruz. Bu, çok boyutlu araştırmayı gerektiren bir konudur. Ancak biz, sadece teizmden deizme doğru yöneliş hikâyesini, kemiyeti üzerinden konu ediniyoruz, ötesini değil.

Temelde, "Tanrı'ya inanma ihtiyacına karşılık gelen"⁴⁰ din, "varlık temelini insanın akıllı bir varlık olmasında bulan bu inanma olayının bir neticesi olarak,"⁴¹ nasıl ki "insanlık tarihinde daima var olmuş,"⁴² "insanoğlulla birlikte varlığını sürdürmüştür."⁴³ Aynı şekilde merakın tetiklediği bilme/anlama ihtiyacına karşılık gelen ve varlık temelini hakeza insanın akıllı bir varlık olmasında bulan felsefe de insanlık tarihiyle başlayan ve insanoğlulla süregelen -çok genel olarak ifade edilecek olursa- bir 'düşünme' ameliyesidir. Şu var ki felsefe, hem tanımlayanların bakış açıları hem de kendi tabiatı sebebiyle, dinde olduğu gibi, tanımlanma cihetiyle üzerinde ittifak etmeye imkân vermeyecek bir biçimde güçlük barındırır. Neredeyse "bütün felsefe tanımlarının tartışmalı olması"⁴⁴ bunu gösterir. Nitekim felsefe tarihine göz atıldığında, felsefe anlayışlarının, hem düşünürlerle hem de çağlara göre farklılıklar taşıdığı gözlenebilecektir.⁴⁵ Örneğin, bir dönem ve kimi filozoflarca "başta ilahi gerçeklik ve onun dünya ile olan ilişkisi olmak üze-

³⁸ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1-X, Eser Neşriyat, 1979, c: 3, ss. 1507-1508.

³⁹ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 68.

⁴⁰ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, 4.B., Vadi Yay., Ankara, 1999, s. 21.

⁴¹ Necip Taylan, *İlim-Din (İlişkileri-Sahaları-Sınırları)*, Çağrı Yay., İstanbul, 1979, s. 86.

⁴² Paul Bloom, "Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç", Çev. Osman Zahid Çiftçi, *Beytülhikme Der-gisi*, Adıyaman, Haziran-2015, Sayı: 9, s. 164.

⁴³ Gündüz, "Giriş", s. 86.

⁴⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 641.

⁴⁵ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 641.

re, yine gerçekliği betimleyen felsefe,⁴⁶ “teolojinin hizmetkârı olma görevini üstlenirken,”⁴⁷ bir başka dönem ve kimi filozoflarca “bilimin hizmetçisi,”⁴⁸ onun emrinde ve “dinin karşısında” görülmüş ve gösterilmiştir. Konumuzu teşkil eden deizmin, bidayetinde bilimle ilgili bu yönde bir yaklaşımı temsil ettiğini söylemek mümkündür. Şöyle ki, Batı dünyasında, empirik temelli doğa bilimlerinin ve bilimsel keşiflerin katkı verdiği yeni bir bakış açısıyla Hristiyanlık özelinde dinin kurumsal ve doktriner boyutlarının sorgulanmaya başlandığı bir süreç yaşanmıştır. Eleştirel bakış açısıyla din alanına yönelmenin bir sonucu olarak varlık sahasına çıkmış ve sözü edilen sürecin tezahürlerinin bir örneği olarak görebileceğimiz deizmi⁴⁹ temsil eden düşünürlerin bu süreçte, bilime olan yaklaşımları, dine olan yaklaşımlarını ciddi oranda etkilemiş hatta biçimlendirmiştir.

Bir taraftan varlık anlayışları ve Tanrı’ya dair görüşleriyle ateistlere karşı duran, öbür yandan din algısı, vahiy ve peygamberliğe bakışlarıyla teistlere ciddi şekilde muhalefet etmiş olan ve daha çok bu yönleriyle öne çıkmış deist düşünürlerin, daha öncede işaret ettiğimiz gibi, kendi aralarında çeşitlilik arz ediyor olmaları, onları temsil eden bir çatı kavram olarak deizmin ne olduğunun iyice belirlenmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü “esas mesele kelimeler üzerinde anlaşmaktır.”⁵⁰ Ancak bunun için gerekli olan ‘kesin tanımlama,’⁵¹ yukarıda dile getirdiğimiz gibi her zaman için mümkün olmayabilir. Çok ciddi farklı içerikleri barındıran bir kavrama, belirleyici nitelikleri ile bir anlam verilecek olsa bile, kesin ve bütün çeşitlilikleri kuşatıcı bir kavram olarak görme hatasına düşmemek gerekir ve bu mümkündür. Bu sebeple ileride deizmin yayılım gösterdiğine dair görüşün muhtemel sebeplerini irdelemeye çalışırken, ‘tanımlama’ kaynaklı zafiyete de dikkat çekecek ve örneklerle temellendirmeye çalışacağız.

2. Kavramsal İçerik Açısından Deizm

Felsefi meselelerde güvenli sonuçlara ulaşmak için kelimeleri mahiyetleri üzerinden de ele almak gerektiği, bunun hem felsefi hem de ilmî bir

⁴⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 641.

⁴⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 641; Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 4.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 288.; Mehmet Sait Reçber, “Din Felsefesi”, *Din Felsefesi*, Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber (Editör), Grafiker Yay., Ankara, 2014, s. 14.

⁴⁸ Hüsameddin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)*, 3.B., Konya, 2012, ss. 110-111.

⁴⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Erdem, *DİA*, “Deizm” md.; Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 115,

⁵⁰ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, 4.B., Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul, 1991, s. 43.

⁵¹ Weber, *Felsefe Tarihi*, s. 43.

usul⁵² olduğu görüşünü nazarı itibara alarak “hem felsefi hem de teolojik karakteri”⁵³ bulunan deizmi, daha iyi anlama ve ileride söyleyeceklerimize şimdiden katkı oluşturma adına biraz daha açma gereği duyuyoruz.

Deizm, terim olarak Latince’de “Tanrı” anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup Grekçe’de yine “Tanrı” anlamındaki theos kelimesinin kaynaklık ettiği teizm terimiyle aynı kök anlamına sahiptir.⁵⁴ Fakat kök anlamlarının ötesindeki içerikleri, aynı şeyi ifade etmedikleri, birbirlerine muhalif çok ciddi unsurlar taşıdıkları yönünde veriler sunar. Her iki kelime arasındaki en temel fark şudur: Teizmin müntesipleri Tanrı’yı ve O’nun başta vahiy (peygamber ve ilahî din) olmak üzere dinamik inayetini (ilahî inayet) kabul ederken, deistler Tanrı’nın “âlemi yarattığına (aslında yaptığına),”⁵⁵ “imar ettiğine”⁵⁶ inanır ve âlemin genel düzeni içinde yine genel inayetini bahse konu ederler, Tanrı’nın âleme tesir eden faal/dinamik türden inayetini kabul etmezler.⁵⁷

Genel anlamda ve kısaca ifade etmek gerekirse: “Teizm, Tanrı’ya ve dine bir bütün olarak inananların zihniyetini, deizm ise, Tanrı’ya inanıp da dine inanmayanların,”⁵⁸ en çok da vahiy/peygamber vasıtasıyla iletilen dinin kurumsal boyutuna karşı çıkanların⁵⁹ zihniyetini ifade etmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla sözü edilen Tanrı, esasında dinin Tanrısı ya da dini olan Tanrı değil, akıl ile idrak edilen bir Tanrı’dır.⁶⁰ Ancak, deist felsefeyi temsil edenler arasında Tanrı’ya olan inançlarının yanı sıra peygamberlere, hakeza ahirete dair inançlarının olduğunu daha önce işaret ettiğimiz ılımlı deistlerin varlıklarından ve hatta dindarlıklarından söz edildiği vaki-dir. Aklın sınırları içindeki tabii din anlayışı vurgusu yapılarak hem Hristiyan hem de deist olarak anılan Kant, bunun bir örneği olarak gösterilir.⁶¹ Hristiyanlığa inanmakla birlikte aklın da aynı gerçeklere ulaşabileceği, bir tabii din kurabileceği düşüncesinde olan ve deist olarak anılan başka düşü-nürler de vardır.⁶²

Deizm teriminin kullanımına gelince, şu söylenebilir: Başlangıçta, deiz-

⁵² Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 107-108.

⁵³ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 9.

⁵⁴ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁵⁵ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁵⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 21.

⁵⁷ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.; Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 21.

⁵⁸ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 13; Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 217.

⁵⁹ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49.

⁶⁰ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49.

⁶¹ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 14,19; Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁶² bkz. Erdem, *DİA*, “Deizm” md.; Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 220.

min savunucuları, ateizmden ve özellikle muhalefet edip, amansızca eleştiri yönelttikleri teizmden konumlarının farklılığını ortaya koymak için bu terimi kullanmayı bilinçli olarak kendileri tercih etmişlerdir.⁶³ Ancak bu terim, ait olduğu Hristiyan dünyasında⁶⁴ başlayan felsefi ve teolojik tartışmalarla birlikte geleneksel inançlardan sapan düşünürler için başkalarınınca da kullanılmaya başlanmıştır.”⁶⁵

3. Deizmin Yayılımına Dair İkili Bakış

Problematik açıdan değerlendirilmeye alındığında, bir deist için ne deizm ne de onun yayılımı problem teşkil eder. Aslında felsefi zeminden bakıldığında, başlangıçta deizm bir problem olarak değil, problemleri aşma yönünde bir arayışın tezahürü olarak görülür.

Deizmi, nev-i şahsına münhasır kılan temel unsur Tanrı tasavvurudur. Deistik Tanrı tasavvurun kendisini duyurması şu şekillerde tezahür etmiştir: Aristoteles'te olduğu gibi felsefi sistemin gereği,⁶⁶ Newton ve başkalarında olduğu gibi bilimsel teorilerdeki boşluk doldurma ihtiyacı⁶⁷ ve bir de deizmi neticede bir tür dini eleştiri hareketine dönüştüren teslis akidesi başta olmak üzere Hristiyanlığın akla aykırı görülen unsurlardan arındırılması arzusu.

Biraz açmak gerekirse, “bizim bugün aşına olduğumuz manada bir dini hayat içinde yaşamamış”⁶⁸ olmakla beraber, “Tanrı hakkındaki görüşlerinde dini anlayışa en çok yaklaşan ilk”⁶⁹ filozoflardan birisi olan Aristoteles'in felsefi sisteminin bir gereği olan “ilk muharrik” fikri, “deistik Tanrı tasavvuruyla bire bir örtüşmemekle birlikte evrenden ayrı olması ve evreni harekete geçiren ilk hareket ettirici olmakla birlikte evrene müdahil olması gibi konularda benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla 17. Yüzyıl ortalarında İngiltere’de sistematik olarak ortaya çıkan deizmin temel düşünsel köklerinden birinin Aristoteles felsefesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.”⁷⁰ Hakeza “Galileo’dan sonra Kepler, Harvey, Newton gibi büyük doğa bilginleri sayesinde doğa bilimlerinin gösterdiği büyük gelişme,

⁶³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406; Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁶⁴ Recep Ardoğan, “Deizm”, -*Buhrandan Burhana- Günümüz Kalam Problemleri*, 1.B., Komisyon, İstanbul Matbaası, İstanbul, 2017, s. 85.

⁶⁵ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁶⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 33,171; Haçerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 19.

⁶⁷ Şaban Ali Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar”, *Kalam Araştırmaları*, 4:14 (2006), s. 56.; Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, ss. 116,134

⁶⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 32-33.

⁶⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 32-33.

⁷⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 140; Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları”, ss. 182-183

genel olarak bilim adamlarını ve filozofları, evreni kendi kendine tıkır tıkır işleyen bir makine, bir saat gibi görmeye ve onda meydana gelen her olayın, daha önce meydana gelen olaylar tarafından tamamen mekanik ve tatmin edici bir biçimde açıklanabilir olduğu görüşüne götürmüştür. Ayrıca böyle bir doğa tasarımı, “Tanrı” kavramını dışarı atmayı da gerektirmemiştir.⁷¹ Bu açıdan bakıldığında, teistik bir toplumun mütedeyyin bireyleri açısından, Tanrı’nın varlığına alan açan ve Tanrı’nın akıl yoluyla bilinebileceğini ileri süren, aynı zamanda ateizm ve agnostisizme şiddetle karşı çıkan⁷² bir görüş olma yönüyle deizmin sempati uyandırması olasıdır.

Batı menşeli olan ve başlangıcı itibariyle hem Hristiyan teolojisindeki akla aykırı hurafelere, hem de bilim adamları ve çalışmalarına karşı manevi baskı kurmakla yetinmeyip, kurumsal yapılarından güç devşirerek şiddet uygulayan din adamlarına karşı başlatılmış bir hareket olması,⁷³ “Batı insanının deizme bir tür kurtarıcı gibi sarılmasını”⁷⁴ sağlamıştır.

Günümüzde teolojik tartışmaların belli bir “teolojiyi esas almadan akla ve hür düşünceye dayalı dolayısıyla dinî-hiyerarşik imtiyazlara sahip otoritelerden bağımsız tarzda yürütülüyor olması da deizmin mirasıdır.”⁷⁵ Ancak Tanrı’nın akıl ve vicdan yardımıyla bulunabileceğini savunarak kurumsal dine geçit vermeyen,⁷⁶ ‘doğal’ ve ‘aklı’ olanın haricindeki dinî anlayışlarla mücadele eden, hassaten eleştiri oklarını vahiy ve peygamber gibi dini mevzulara yönelten bir “dini eleştiri hareketi”⁷⁷ olarak deizmin, özellikle ilahi din müntesiplerince bir problem olarak görüldüğünden, onun yayılımının da memnuniyetle karşılanmayacağı aşikârdır.

4. Deizmin Yayılımı ve Yayılım İddiası Üzerine

İlgiye mazhar olması yönüyle deizmin öyküsünü şöyle özetleyebiliriz: Tohumu İlkçağdan (Aristoteles) devşirilen,⁷⁸ 1645’te İngiltere’de (Lord Herbert) filiz veren⁷⁹ ve sistematik olarak gelişim kaydederek Fransa başta olmak üzere Batı dünyasında etki alanı oluşturan, en parlak dönemine 17. ve 18. yüzyıllarda ulaşan,⁸⁰ 19. yüzyıla gelindiğinde etkisi hissedilir dü-

⁷¹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 230.

⁷² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406.

⁷³ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, ss. 45-63; Öztürk, Y.N., *Deizm*, s.14.

⁷⁴ Öztürk, Y.N., *Deizm*, ss. 18,22.

⁷⁵ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁷⁶ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 230.

⁷⁷ Öztürk, Y.N., *Deizm*, s. 14; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406.

⁷⁸ bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 113,132,138,14; Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları”, ss. 182-183

⁷⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 407; Öztürk, Y.N., *Deizm*, s. 15.

⁸⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 141; AYTEPE (Akt.), “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 114,

zeyde azalan⁸¹ deizmin, “bugün başat bir felsefi ve dini hareket olmaktan çıkmış”⁸² olduğu, ancak 18. yüzyıldan günümüze uzanan süreçte baskın bir şekilde olmasa da sosyal, felsefi, dini ve bilimsel pek çok alanda etkisi[ni sürdürdüğü]⁸³ söylenebilir. Fakat “günümüzde deizmin geçmişteki saf ve cüretli şekliyle varlığını sürdürdüğü söylenemez.”⁸⁴

İslâm coğrafyası özelinde şu söylenebilir: “Tamamen Ortaçağ’ın fikir ve inanç ikliminden Yeni Çağ’a girerken Hristiyanlığın yaşadığı teolojik buhranın ve Batı medeniyetine has tarihi şartların bir ürünü”⁸⁵ olduğundan, “daha ziyade Hristiyan Batı dünyası çerçevesi içinde ele alınması gereken⁸⁶ bir konu olan deizmin, “vatanı olan İngiltere’de bile müstakil bir düşünce okulu olamamışken,⁸⁷ “bir ekol ve akım olarak İslam Orta Çağ’ındaki muadilinden söz edebilmek zordur.”⁸⁸ Bu konuda M. Aydın, “İslâm âleminde “deizm” diye adlandırabileceğimiz bir cereyan yoktur. Olsa olsa deizmin bazı görüşlerini andıran fikirlere sahip Müslüman düşünürlerden bahsedilebilir”⁸⁹ der. Tartışmaya zemin teşkil eden bu konuda,⁹⁰ M. Aydın ile aynı fikirde olmadığını gördüğümüz Y. N. Öztürk ise, “İslam dünyasında deizm yoktur” hükmünün kelimedenden yola çıkılarak verildiğini, deizmi salt kelime olarak değil, mahiyetçe irdelemek gerektiğini söyler.⁹¹ Özgür düşünceli olmak, aydınlanma mücadelesi vermek,⁹² sahte ve riyakâr dindarlıktan uzak durmak,⁹³ dinci tasalluta, zulme mukavemet etmek⁹⁴ vb. nitelikleri mükerrer ifadelerle vurgulayıp deizmi öne çıkaran Y. N. Öztürk, aynı şekilde deistlerin “Tanrı’ya olan imanları” konusunu zikrettikten sonra, hemen her seferinde vahyî “dine inanmayanlar”⁹⁵ vurgusundan daha ziyade “dinsel verilere göre yaşamayan”⁹⁶ vurgusunu öne çıkarır. Halbuki dinsel verilere göre yaşayıp yaşamamayı anlamlı kılacak olan, ona inanmak

⁸¹ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 217.

⁸² Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 113.

⁸³ Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 119.

⁸⁴ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁸⁵ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.; Kardaş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, s. 26.

⁸⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 144; Erdem, *DİA*, “Deizm” md.; Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, s. 13.

⁸⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 407; Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, ss. 225,228.

⁸⁸ Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

⁸⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 144;

⁹⁰ Vecihi Sönmez, “Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü’r-Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi,” *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, s. 281.

⁹¹ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 107-108.

⁹² Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 15.

⁹³ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 29, 31-32, 53.

⁹⁴ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 31.

⁹⁵ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 13.

⁹⁶ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 53.

ya da inanmamaktır; inandığı halde yaşamayan birisi ile inanmadığından ötürü yaşamayan birisi, dini terminolojide farklı değerlendirilir. Bu sebeple özellikle vahiy dinine mensup ve dinin gereklerini yerine getirmesi gerektiğine inanan birisini, dini istismarlara ve zorbalıklara karşı durmak gibi bazı meziyetlerinden hareketle deist olarak görmek su götürür. Bu, meselelerin düğüm noktası niteliğindedir. Ayrıca, dine ve ahirete yönelik inançlarını zikrettiği,⁹⁷ buna rağmen deist olduklarını söylediği kimi tarihi şahsiyetlere⁹⁸ göndermede bulunan Y. N. Öztürk'ün, "kendine özgü bir deizm"⁹⁹ diye açıklama yapma gereğini duyması dikkat çekicidir. Bu deizmin "kendine özgü" bir inanış/düşünüş olduğunu söylemekten farklıdır. Deizme, Tanrı'yı, akli ve akıl kaynaklı ahlakı kabul eden, bunların dışında bir başka kutsal kabul etmeyen felsefi/dini görüş¹⁰⁰ anlamı yüklendikten sonra, peygambere inanan ve bir dine mensup bulunan, dahası dindar olan bir deisten söz etmek, "kendine özgü" ifadesiyle aşılamayacak bir çelişkidir. Aydın ise, ahiret, ölüm sonrası mükâfat ve ceza gibi inanç esaslarına sahip, dolayısıyla dini anlayışa yakın duranlara deist gözüyle bakılmadığı,¹⁰¹ zaten "bu noktaya gelmiş bir deizmin teizmden pek farklı olmayacağını"¹⁰² söylemektedir ki bizce de makul olan budur. Kelimeleri mahiyetçe de irdelemek gerektiğini, 'ilmî ve felsefi yöntem' vurgusu üzerinden dile getiren¹⁰³ ve bu konuda Aydın'a eleştiride bulunan Y. N. Öztürk'ün kendisi, burada ayrıca yöntem hatasına düşmektedir. Zira onun yaklaşımı, "iki şey arasındaki belirli birtakım benzerliklerden yola çıkarak, bu şeylerin başka bakımlardan da benzer olduğu sonucunu çıkarsamak suretiyle argüman oluşturmaya imkân veren ve çoğu zaman yanlış sonuçlara götürebilen bir akıl yürütme biçimi"¹⁰⁴ olan analogik yöntemden başkası değildir. Örneğin 'dinci dayatmaları dışlamak' deizmin esasıdır¹⁰⁵ diye bir tespitte bulunmak başka, her dinci dayatmalara karşı duranı deist olarak görmek¹⁰⁶ başkadır.

Bir örnek daha vermek gerekirse, Tanrı'nın varlığını tanımakla kalmayıp, vahyî dine ve inanç esaslarına iman eden birisinin -bu yönünü atlayarak- sırf tabiattaki olaylar arasında nedensel bir ilişki arama çabasını önem-

⁹⁷ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 15; Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi", ss. 225,227.

⁹⁸ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 119.

⁹⁹ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 119.

¹⁰⁰ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 10.

¹⁰¹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 142.

¹⁰² Aydın, *Din Felsefesi*, s. 142.

¹⁰³ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 107-108.

¹⁰⁴ bkz. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, ss. 92-93.

¹⁰⁵ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 16.

¹⁰⁶ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 118, 119, 323-324.

siyor ve benimsiyor diye deist olduğuna hükmedilmesi bir analogidir. Zira salt “nedenselliğin benimsenmesi deizmi doğurmaz.”¹⁰⁷

İslâm düşünce tarihindeki, kimi düşünürlerin deist olarak görülebilecekleri hatta görülmeleri gerektiği yönündeki görüş¹⁰⁸ -ki tartışmalıdır- esas alınsa bile, söze konu olabilecek bir iki istisna,¹⁰⁹ geçmişten bugüne Müslüman toplumlarda deizmin yaygın olmadığını söylemeye mâni teşkil etmeyecektir. Burada şu soruyu sormanın tam yeridir: Başlangıcından bugüne, İslâm’ın bütün bir tarihini ve bütün Müslüman toplumları göz önünde bulundurduğumuzda bile, kendisinden bahsettirecek bir ağırlığı olmamış deizmin, günümüzde ve sadece toplumumuzda feveran ettirecek düzeyde bir yaygınlığından nasıl söz edilebilmektedir?

Kimi, solgun ve ölgün bir dini yorum¹¹⁰ olarak görüp, pek çok zafiyetle malul bulunduğu dikkat çektiği deizmi, günümüzde dinî ve felsefi bakımdan savunan düşünürlerin neredeyse pek olmadığını¹¹¹ söyleyerek, belki *istisna* teşkil edecek bir kemiyete alan bırakırken, kimisi de tam aksine istisna, hatta “istisnanın istisnası”¹¹² diye “deizme mecbur bırakan bilgisizlikten arınmış”¹¹³ ve “dini gerçek yapısına uygun olarak,”¹¹⁴ “hakkıyla yaşayabilecek”¹¹⁵ bilge insanlara göndermede bulunarak, onların dışında ve asıl çoğunluğu oluşturan kitlelerin, ateizme teslim olmayarak Tanrı’ya olan inançlarını koruyabilmek ve aynı zamanda sahte dindarlıktan uzak kalabilmek için bir sığınağa ihtiyaçlarının olduğunu söyler.¹¹⁶ Sözünü ettiği sığınak ise kendisinin “en çok başvurulan bir çıkış,”¹¹⁷ “en ideal kurtuluş”¹¹⁸ yolu olarak nitelendirdiği, yeniden ön plana,¹¹⁹ “sahneye”¹²⁰ çıkacağı öngörüsünde bulunduğu deizmden başkası değildir. Bu noktada deizme getirdiği yaklaşım ise şudur: Tanrı’ya olan samimi imanı muhafaza etmek kaydıyla ibadeti vazgeçilmez görmemek,¹²¹ diğer bir ifadeyle dinsel ritüelleri (ibadetleri) “mesele yapmamak.”¹²²

¹⁰⁷ Evkuran, “Eşârî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”, s. 46.

¹⁰⁸ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 107 vd.

¹⁰⁹ Sönmez, “Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü’r-Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”, s. 281.

¹¹⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 144.

¹¹¹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 144.

¹¹² Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 54.

¹¹³ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 108.

¹¹⁴ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 54.

¹¹⁵ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 54, 108.

¹¹⁶ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 30,32.

¹¹⁷ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 29.

¹¹⁸ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 30,32.

¹¹⁹ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 29.

¹²⁰ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 31.

¹²¹ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 53.

¹²² Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 37.

Nedir mesele? Yukarıda altını çizdiğimiz ibadetin ‘iman’ ile ilişkili boyutunu hatırlatarak soruyoruz: Dinin mesele yaptığını, dine bağlı olan birisinin mesele yapmaması önerilebilir mi? Mütedeyyin oldukları söylenen ailelerin pek çoğunun, çocuklarının ibadet yönündeki lakaytlıklarına yeterli bir hassasiyet gösteriyor olmasalar bile, iş itikat noktasına gelince, ciddi endişe duymaları ve bunu ‘mesele yapmaları’ anlamsız değildir ve bu meselenin bir yönüdür.

Meselenin diğer bir yönü, toplumumuzda, özelde gençlerde, daha da özele indirgeyecek olursak, dindar ailelere mensup gençler arasında deizmin yayılma seyri gösterdiği yönündeki görüştür. Böyle bir yazıyı kaleme alma gerekçemizi oluşturan da meselenin asıl bu yönüdür.

“Son dönemlerde” vurgusuyla deizmin öne çıkmaya başladığı,¹²³ özellikle dindar ailelerin çocuklarının deist oldukları¹²⁴ yönünde haberleri, ilgili yazıları ihtiyatla karşılama gereğini duyuyor ve meselenin farklı boyutları olabileceğini düşünüyoruz. Şöyle ki: Daha önce işaret etmiş olduğumuz gibi, deizmin öyle tek bir tanımından, ya da tek tip deistik duruştan söz edilemeyeceğini, dolayısıyla “deizmin farklı şekilleri olduğunu”¹²⁵ ya da “deist olarak nitelendirilenlerin hepsini bir çerçeve içinde toplamanın mümkün olmadığını, aralarında ciddi farklılıklar taşıdıklarını”¹²⁶ göz önünde bulundurmayı gerektiren değerlendirmeler var. İster kendileri deist olduklarını söylesin, ister deist oldukları başkalarınca söylensin, sözü edilen gençlerin bir kısmının deizmin tam olarak neye karşılık geldiğini bile bilmedikleri¹²⁷ yönündeki saptamalar, yayılıyor denilen deizmin gerçekte ne olduğunu, bir yayılımın bulunup bulunmadığını ve yayılan bir şey var ise bunun deizm olup olmadığını sorgulama ihtiyacı duyurmaktadır. Doğrusu biz, mütedeyyin aileye mensup olanları başta olmak üzere, toplumumuzdaki gençler arasında deizmin ciddi boyutta yayıldığı yönündeki görüşleri paylaşmadığımızı açıkça ifade ediyoruz.

Konuyla ilgili “elinizde sağlıklı veriler sunan bilimsel bir çalışma var mıdır?” sorusuna muhatap olduğumuzu varsayarak, aynı soru, karşı iddiayı öne sürenlere yöneltildiğinde alınabilecek cevaptan başkaca bir cevabımızın olmadığını söyleme gereği duyuyoruz.

¹²³ Vezir Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 13.

¹²⁴ Saruhan, Emeti, “Anne Ben Ateist Oldum”, *Gerçek Hayat*, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹²⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 141; Ardoğan, “Deizm”, s. 85.

¹²⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 141.

¹²⁷ Saruhan, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

“Çoğu kişi, deizm nedir ne değildir ne oranda kendi içinde tutarlıdır ya da tarihte deist oldukları kabul edilen kişilerin geleneksel dinlere yönelttikleri itirazlar İslam açısından da geçerli midir, değil midir ciddi anlamda araştırmış değildir”¹²⁸ diyen bir müellif, “ülkemizde çoğunluk Müslüman olduğunu iddia etse de Allah’a ve dine inanan ancak Allah’ı ve dini hayatında belirleyici kılmayan ve sayıları azımsanmayacak kadar çok olan bir kesim var”¹²⁹ tespitini yaparak “yapılan anketlerin bu gerçeği çok net bir biçimde ortaya koymakta”¹³⁰ olduğunu söylemesi problem teşkil etmemektedir. Ancak aynı müellifin, orada durmayıp spesifik olarak araştırmanın konusunu teşkil etmeyen deizm üzerinden yürüyerek “pasif deistler olarak isimlendirilebilecek bu kişilerin sayılarının her geçen gün artmakta”¹³¹ olduğu yönünde bir değerlendirmede bulunması problemlidir. Dindarlıkta ki zayıflama belirtileri, birilerini deist saymak için yeterli bir ölçüt olmadığı gibi, “pasif” deist diye tanımlamak da sorunsuz değildir.

Bir başka müellif, ülkemiz insanının din ve dinî değerlere bakışını konu edinen bir araştırmaya göndermede bulunarak ateizmi benimseyen %4’lük ve deizmi benimseyen %6’lık bir orana dikkat çeker¹³² ve şu yorumu yapar: “Bu durum özellikle gençler arasında din karşıtı akımların dikkate değer bir artış kaydettiğini gösteriyor. Zaten etrafa bir göz attığımızda, bilhassa genç kuşakların İslâmî-ahlâkî değerler sistemine karşı ilgisiz, hatta mesafeli bir dünya görüşüne meylettikleri gerçeğiyle karşılaşyoruz.”¹³³

Bu alıntıda da gözden kaçırılmaması gereken hususlar vardır. Şöyle ki: Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmaların, fen bilimleri alanında yapılan bir araştırmadaki gibi tartışmasız verileri sunamayabileceğini hatırd tutmak kaydıyla %10(4+6)’luk oranın küçük bir rakam olmadığına evvela dikkat çekelim istiyoruz. Müellif, “özellikle gençler arasında din karşıtı akımların dikkate değer bir artış kaydettiğini gösteriyor” ifadesinde yer alan “*artış kaydediyor*” hükmünü, toplumumuzun %99’ unun Müslüman olduğu yönündeki kabul üzerinden¹³⁴ elindeki araştırma verilerini göz önünde tutarak yapmaktadır. Bizce burada tartışmaya açık, problemleri bir mukayese ve değerlendirme söz konusudur.

İkinci bir husus ise müellifin, “*Zaten etrafa bir göz attığımızda*” ifade-

¹²⁸ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 235.

¹²⁹ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 234.

¹³⁰ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 234.

¹³¹ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 234.

¹³² bkz. Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 64.

¹³³ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 64.

¹³⁴ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 64.

siyle, referans verdiği bilimsel bir araştırmadan spontane bir gözleme yönelmiş olması ve “bilhassa genç kuşakların İslâmî-ahlâkî değerler sistemine karşı ilgisiz, hatta mesafeli bir dünya görüşüne meylettikleri” yönündeki değerlendirmesini, bilimsel nitelikçe yeterliliği tartışılır bir yöntemeye dayandırmış olmasıdır.

Bu durumda verdiğimiz örnekler göstermektedir ki, tarafların meseleyi kişisel gözlem ve deneyimlerine göre ele alıyor olmak yönünde, nispeten gözden kaçan ortak bir yaklaşım söz konusudur ve görüşlerine kaynaklık eden de temelde budur. Ortada iddiaya referans teşkil edebilecek spesifik bir bilimsel çalışmadan söz edilemediğine göre, okuduklarımız ve gözlemlediklerimizden hareketle pek âlâ farklı çıkarımlarda bulunabilir ve meselemin başka yönleri olabileceğine dair düşüncelerimizi sıralayabiliriz:

a. Dini yönü bulunmakla beraber “felsefi bir meslek” olduğunu göz önünde bulundurarak baktığımızda, deizmin yayıldığını söyleyenler, aslında bir felsefenin yayıldığını söylemiş olmakta değil midirler? Eğer öyleyse, toplumda ve tabii gençler nezdinde bir tür felsefenin yaygınlık kazandığı fikri inandırıcı olur mu? Etki gücü fazla olsa bile felsefe, ne zaman az sayıdaki kimselerin uğraşısı olmaktan çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır? Gençlerin deizmi çok da felsefi olarak incelemiş olmadıkları¹³⁵ tespiti nazarı itibara alınarak bakıldığında, bu minvalde bir yayılımın olup olmadığı da görünür olacaktır. “Deist olarak kabul edilen yazarların [bile] büyük çoğunluğunun filozof olmadığı”¹³⁶ göz önünde bulundurulduğunda, gençler üzerinden bu türden bir iddia gerçekçi olmayacaktır.

Bu noktada, şu kadarını söyleyebiliriz ki düşünce ve inançlar, bazen “olgun bir düşünmenin ürünü olabileceği gibi”¹³⁷ bazen serinkanlı bir düşünmenin kaynaklık ettiği bir tercih meselesi olmadan,¹³⁸ yaşanan şartların sonucu olarak “bir reaksiyon;”¹³⁹ bir karşı bakış açısı ya da yönelim (attitude)¹⁴⁰ olarak da varlık bulabilir. “Her zaman bilinçli olarak düşünülmüş bir felsefe”¹⁴¹ ya da inanç söz konusu olmayabilir. Deizmin doğuş sürecindeki reaksiyoner mahiyetinden nitelikçe farklı olan günümüzdeki reaksiyoner deistik tutum, daha çok bu minvaldedir.

¹³⁵ Saruhan, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹³⁶ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 217.

¹³⁷ G.W. Allport, *Olmaktan Oluşa*, I.B., Çev. Bilal Sambur, Katkı Yay., Ankara, 2006, s. 124.

¹³⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 177.

¹³⁹ Allport, *Olmaktan Oluşa*, s. 124.

¹⁴⁰ Rudolf Pintner, “Büyüme”, bkz. *Eğitim Psikolojisi*, Rudolf Pintner vd., Çev. Sabri Akdeniz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1987, s. 50.

¹⁴¹ Pintner, “Büyüme”, s. 50.

b. Meseleye “dindar ailelerin çocukları” ekseninde bakılarak reaksiyon gösterilmesi rasyonel bir tutumdur. Tehlike arz ettiğini düşündüğünüz bir şeye karşı tepkinizin şiddeti, onun size olan yakınlığı mesabesinde olabilir. Bu sebeple sözü edilen hadisenin ya da hadiseye dair paylaşımların infial uyandırması anlaşılır bir durumdur. ‘Yaygınlık’ algısı, böyle bir hassasiyetin depreştirdiği telaşın bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir. Bu noktada şu hatırlatmayı yapmak durumundayız: Vahî din(ler) evrensel olduğu için dinin müntesipleri o nispette bir meseleye evrensel bakabilmelidirler (bkz. Kur’ân-ı Kerim, 5/32). Dinî inançları bunu gerektirir. Bu sebeple müteleyen bir aileye mensup gençlerin değil, herhangi bir gencin, hatta sadece bir gencin de değil, herhangi bir insanın inanç/iman noktasında ikircikli durumlar yaşaması ya da inançsızlıktan yana eğilim göstermesi yahut deistik tutumu benimseyecek olması her mümini tedirgin eder. Aksi ise onu ziyadesiyle mesrur eder.¹⁴²

c. “Son dönemlerde” vurgusuyla deizmin öne çıkmaya başlamış olduğunu, ateizmin başarısızlığıyla bağlantılı olarak dile getiren görüş ile¹⁴³ ateizme kıyasla “İslam’dan boşalacak yeri doldurma konusunda en güçlü ve en tehditkâr aday”¹⁴⁴ olarak yine deizme dikkat çeken görüş bir arada düşünülüğünde şu söylenebilir: “Sosyal hayatta dilediğini yapmak isteyen,”¹⁴⁵ fakat “inancıyla tutarsız olmayı [da] göze alam[ayan]”¹⁴⁶ bir kimse, “yaşamak istediği hayat için inancını değiştirmeye karar vermekte.”¹⁴⁷ Ancak dinden büsbütün kopma anlamına gelecek Tanrı inancının terkinini de göze alamayınca,¹⁴⁸ Tanrı’nın varlığını zorunlu olarak inkâr etmeyi gerektirmeyen¹⁴⁹ deizme yönelebilmekte ve bu ona, ilkesel olarak Tanrı’yla bağını koparmamış olduğundan kendince teorik bir meşruiyet zemini sağlamaktadır.¹⁵⁰ Böyle bir yaklaşım, deizmin neden daha başat görüldüğünü de açıklayacaktır. Zira ateizm ile mukayese edildiğinde, inançlı bir insanın illa ki ilgisine mazhar olcaksa deizmin daha ılımlı görünmesi ve deizmin bu sebeple daha başat konumda olması anlaşılır bir şeydir. Ancak te-

¹⁴² bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. M. Zühayr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavkî’n-ecât, 1422, Fedâilu’l-Ashâb 9, Meğazi 38, Cihad 102,143, Menâkib 9; Müslim, Ebu’l-Hasen Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. M. Fuâd Abdulkakî, Daru İhyâit-turâsî’l-arabî, Beyrût, ty., Fedâilu’s-Sahâbe 34.

¹⁴³ Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, s. 13.

¹⁴⁴ Mustafa Öztürk, “Deizmin Ayak Sesleri”, Karar, 15.04.2017.

¹⁴⁵ Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 134.

¹⁴⁶ Saruhan, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁴⁷ Saruhan, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁴⁸ Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, s. 13.

¹⁴⁹ Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 134.

¹⁵⁰ Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 134.

izm ile mukayesesi durumunda, aynı şeyin geçerli olduğu söylenemez. Dolayısıyla deizmin yayılma gösterdiği yönündeki tespitler, muhtemeldir ki ateizme kıyasladır.

d. Kurumsal ya da bireysel olarak uzun yıllar gençlere yönelik faaliyetlerde bulunan, onlarla çoğunlukla yüz yüze iletişim içinde bulunan kimse-lerin gözlemleri¹⁵¹ olarak daha çok gündem oluşturan bu meseleye şöyle de bakılabilir: Gençlere yönelik çalışmalara kendisini adanmış ve yoğun bir şekilde onlarla temas içinde olan birisinin, diğerlerine göre istatistiksel olarak farklı bir gözlemlerde bulunması anlaşılır bir durumdur. Ancak yıllarca öğretmenlik yapmış oldukları halde, böyle bir vakia ile hiç karşılaşmadıklarını ya da istisnai, en azından sınırlı sayıda örneklerle karşılaştıklarını söyleyecek olanlar daha bir sayısal çoğunluk oluşturacaklardır. Bugün için de böyledir. Bütün gençlere değil, ilgili öğretmenlere yönelik bir çalışma bile bunu teyit etmek için yeterli olacaktır. O halde şunu söyleyebiliriz: Hiç kimse, genelde bir Müslümanın, özeldir Müslüman bir gencin deizme yönelik eğilimine kendisi hiç şahit olmadı diye, böyle bir vakanın ‘hiç olmadığına dair hüküm vermeye ve hiç kimse, bu minvaldeki vakalarla kendisi daha sık karşılaşılıyor diye, onun “yaygın olduğu” yönünde sonuç çıkarmaya hak sahibi değildir.

e. ‘Yaygınlık’ kesp eden şey söze konu edilen vakia mı? Yoksa vakianın söze konu edilmesi midir? Deizmin yayıldığı yönündeki her söz, her zaman için doğruluğu ve dayanağı yönünden, sözün kaygısını taşıyan birisinden sâdır olmamış da olabilir. Sözün(ün) doğruluğunu problem etmeden konuşan tipler vardır ve bunların böyle bir izlenimin oluşumuna katkıları muhtemeldir. Ayrıca sözü edilen iddia, yazılı ve görsel iletişim araçlarının haber intikalindeki hızı, kapsama alanı ve etkisinin bir yankısı olarak da değerlendirilebilir. Sıradan bir haber için bile geçerli bir durumdur bu. “*Bir şeyin şüyuu vukuundan beterdır*” sözü ekseninden meseleye bakıldığında, “insanların kanaatlerinin oluşturulması olayında, gerçeklerden daha fazla etkili olabilecek”¹⁵² bir paylaşım olarak da değerlendirilebilir. Özellikle günümüzde, yeni etkilere zemin oluşturabilen enformasyon vasıtalarını ve sundukları imkânları göz önünde bulundurarak söylüyoruz: *Bir Müslümanın deist olması, deist olduğu haberinin yayılması kadar kolay değildir ve böyle bir haberin yayılması, habere konu olan şeyin vukuundan daha*

¹⁵¹ Saruhan, <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁵² Herbert Schiller (Akt.), *Zihin Yönlendirenler*, 1.B., Çev. Cevdet Cerit, Pınar Yay., İstanbul, 1993, s. 129.

az önemli değildir. Zira psiko-sosyal etkileri muhtemeldir. Son derece aktif faaliyet yürüten web siteleri ve diğer sosyal medya kanallarının habere kaynaklık ya da katkı veriyor olabileceği yönündeki görüş, farklı hesapları olan, dahili ya da harici bazı mahfillerin¹⁵³ var olabileceği fikriyle bir arada değerlendirildiğinde, aslında “yayılım” kanaatini oluşturan unsurun ‘medya’ olabileceği yönündeki bir yaklaşımı mümkün kılar.

f. Deizmin yayılma gösterdiği yönündeki açıklamalar, kavram kargaşası kaynaklı da olabilir. Deizme farklı anlamlar yüklenebildiğini ve bu durumun “kendine özgü deizm” gibi savunmacı bir dille açıklanmaya çalışıldığını daha önce zikretmiş ve esasında, analogik bakış açısının bu duruma yol açtığına dikkat çekmiştik. Bilinmelidir ki herhangi bir kimsede deistik tutumu andıran bir duruşun görülmesi, onun deist olduğunu söylemek için yeterli olmayacaktır. Zira deist olarak görülmesini engelleyici daha ciddi ve köklü tutumlarının olup olmadığı bilgisi asla göz ardı edilemez. Tekrara düşmemek için şu kadarını söyleyelim: İki şey arasındaki karşılaştırma, sadece ‘benzerlikler’ açısından değil, ‘benzemezler’ üzerinden de yapılmalıdır. Konumuz açısından asıl önemli olan da budur. Bu yapılabildiği takdirde, aslında teist olan birisine deist denilmesinin önü alınmış ve deizmin yayıldığı yönünde zehaba kapılmanın bir kapısı da kapanmış olur. Ayrıca “ılımlı deist”¹⁵⁴ ya da “pasif deist”¹⁵⁵ benzeri tanımlamaların “bazı deistlerin tam olarak hangi inanç üzerinde bulduklarının belirlenmesinin kolay olmayışına”¹⁵⁶ yorulması bizce tartışılması gereken bir konudur. Böyle bir güçlük, -şayet varsa- kılı kırk yaran bir hassasiyetle meselelere yönelmeyi gerektirir, keyfi tanımlamalarla deizmin hanesine eleman devşir(t)en istatistiki abartıyı değil.

Gerçekten pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da kavram kargaşasına dikkat etmenin gereğini bize hatırlatacak, birbiriyle tezat oluşturacak boyutta farklılık taşıyan şu değerlendirmeleri paylaşmak yararlı olacaktır: Bir yandan deizm, “akıl dini ve ahlaki esasları belirleyerek kendisini Tanrı makamına yükseltmiş”¹⁵⁷ olarak görülmüş ve “Allah’ı yaratıcı olarak kabul ettiği halde putları ilah edinen [İslâm’ın doğuşu evresindeki] Mekke’li müşriklerin anlayışı bu açıdan deizm anlayışına benzetilmiş,”¹⁵⁸ müşrik-

¹⁵³ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 64.

¹⁵⁴ Öztürk, Y. N., *Deizm*, ss. 14,19; Erdem, *DİA*, “Deizm” md.

¹⁵⁵ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 234.

¹⁵⁶ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, s. 235.

¹⁵⁷ Hamdi Gündoğar, “Deizm; Akıl Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van, 2017, s. 32; Kardeş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, s. 26.

¹⁵⁸ Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, s. 17.

lerin Tanrı ve din tasavvurları, esasında deizm ile ortak payda oluşturacak şekilde değerlendirilmiştir.¹⁵⁹ Öte yandan deizm, ilginçtir ki “şirk riskinden kurtulmak”¹⁶⁰ için bir yol olarak görülüp gösterilebilmiştir. Bizce, şirkten sakınmak için deizmi bir yol olarak gösteren anlayışın yenilir yutulur bir yanı yoktur ve bunu görmek için şu iki soruyu sormak kâfi gelecektir: Hangi deist, şirkte düşmemek için deizmi seçmiştir? Ayrıca zaten vahyi reddettiğinden vahyin bildirdiğini değil, akıl ile idrak edilen bir Tanrı’yı kabul eden¹⁶¹ ve bu yüzden deist diye anılan birisi, vahiy dininin terminolojisine ait “şirk”i ne diye dert edinsin ki?

Y. N. Öztürk, bir üçüncü seçenek yokmuş gibi, şirkle malûl ve mülevves hale gelmiş bir din hayatının yaşanmasına mukabil, ibadetleri dışlayan bir anlayışı, yani deizmi tercih edilebilir görür.¹⁶² Yine bir üçüncü seçenek yokmuşçasına deizmi, “şirk riskinden kurtulmak için günahı göğüslemeyi göze alanların yolu”¹⁶³ olarak takdim eder. Onun deizme dair şu umumi tanımına da yer vererek toplu bir değerlendirme ayrıca yapabiliriz. Y. N. Öztürk’e göre “deizm, Allah’a imanı samimiyetle korumak ve dini temsil ettiğini söyleyen sahtekâr, riyakâr düzenbazların yaşadıkları riyakârlıklara bulaşmamak için *günlük hayatı dinsel verilere göre yaşamaktan uzak kalmaktır.*”¹⁶⁴ Hemen belirtelim ki deizmin popüler anlamı, “herhangi bir dini inancın reddedilmesidir.”¹⁶⁵ Hayatı dinsel verilere göre yaşamamak, deizmde dinî olanın reddine matuftur ve sözü edilen de vahiy dinidir.

Y. N. Öztürk’ün bu yer verdiği ifadeleri, kavram kargaşası üzerinden deizme güzelleme yapmanın en açık örnekleridir. En genel ve yaygın anlamıyla deizmde, aklın bildirdiği Tanrı’yı kabul vardır, din(vahy)in bildirdiği değil. Deist, yaygın/genel anlamıyla dinin Tanrısına ve Tanrının dinine inanan birisi değildir. Burada, üzerinde detaylıca durmayı gerektirmeyecek yalınlıkta birkaç hususun altını çizmek yeterli olacaktır:

Birincisi: İlahî din(ler)in bildirdiği ve insanı yükümlü kıldığı ibadetler konusunda lakayıt olmak ayrı şeydir, ona inanıp inanmamak ayrı. Vahyî dinin kendisine ve bildirdiklerine -buna ibadetler de dahildir- iman eden ama gereğini yapmakta gevşeklik gösteren veya terk eden kimse dini terminoloji açısından bakıldığında olsa olsa “emre itaatsizlik eden, günahkâr

¹⁵⁹ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, ss. 41,44,63,68.

¹⁶⁰ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 16.

¹⁶¹ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 49.

¹⁶² Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 110.

¹⁶³ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 16.

¹⁶⁴ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 53.

¹⁶⁵ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi”, s. 217.

mü'min"¹⁶⁶ anlamıyla 'fasık' olarak nitelendirilebilir, deist olarak değil. Fasık kelimesinin, "peygamberin getirdiği dinin bir kısmını veya tamamını inkâr eden (Kur'ân-ı Kerim, 2/99)"¹⁶⁷ anlamı göz önünde bulundurulduğunda, bu durumda ibadetleri yapmamakla kalmayıp aynı zamanda ret/inkâr eden anlamıyla 'fasık' kelimesi ile deist kelimesi arasında bir yakınlık görülebilir. Fakat bu anlamıyla da sözünü ettiğimiz Müslüman bireylerin çoğunluğu kastedilemez.

İkincisi: Dini ibadetleri yapmamaya ve günahı göze almaya mazeret gösterilen 'çarpıtılmış din', göz önünde tutulması gereken tek seçenek midir? 'Hak din' ve 'tevhit' zemini, Y. N. Öztürk'ün yineleyeceğimiz görüşünce sadece "istisnanın istisnası"¹⁶⁸ olarak görebileceğimiz kimselerin üzerinde durmaya muvaffak olabilecekleri düzeyde kaygan bir zemin midir? Vahyi din, sadece istisnanın istisnası için midir?

Üçüncüsü: Dini çarpıtan, kişisel çıkarlarına alet eden din simsarlarına karşı durmak için kişi, illa ki deist mi olmalıdır? Deist olunmadan da din istismarcılarıyla mücadele edilemez mi?

5. Deizm, Deistik Tutum ve Eleştirel Bakış

Bilinen odur ki deizm, başlangıçta Batı dünyasında, eleştirel ilkelerin din alanına uygulanmasının bir sonucu olarak Hristiyanlık özelinde, dinin "akla aykırı ve hurafi olduğu düşünülen unsurlardan arındırılması istikametindeki bir dinî eleştiri hareketi olarak"¹⁶⁹ ortaya çıkmış ve Hristiyanlığı reddetme çabasında olmak yerine onu akıl ile uyumlu kılmaya dönük köklü bir reform talebi olarak kendini göstermiştir.¹⁷⁰ Zaten deist akımı besleyen en temel sorun, sadece deistleri rahatsız etmekle sınırlı olmayan,¹⁷¹ din adına ortaya konulan ve aklın onaylayamayacağı tutarsız inanç ve eylemlerin yol açtığı gerilimdir.¹⁷² Ancak zamanla "akla teslim olan deizm, aklın vahye ve nebevî rehberliğe olan ihtiyacını reddetmiştir."¹⁷³ Böylece, va-

¹⁶⁶ bkz. Rağıp el-İsfahani, *el- Müfredât fî Garibi'l- Kur'ân*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Mısır, 2003, s. 382; Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay., İstanbul, 2010, s. 88; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Komisyon, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006, s. 172.

¹⁶⁷ Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 88; *Dini Terimler Sözlüğü*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 2009, s. 86.

¹⁶⁸ Öztürk, Y. N., *Deizm*, s. 54.

¹⁶⁹ bkz. Erdem, *DİA*, "Deizm" md; Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 406.

¹⁷⁰ Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", ss.16, 26; Genç, "Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması", s. 85.

¹⁷¹ Lev Nikolayevich Tolstoy, *Hz. Muhammed -Ünlü Rus Yazarın İslam Peygamberi İli İlgili Kayıp Risalesi-*, Çev. Arif Arslan, Karakutu Yay., İstanbul, 2005, ss. 82-83.

¹⁷² Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", s. 36.

¹⁷³ Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", s. 24; Cafer Genç, "Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması", s. 85.

hiy teolojisi ve ona muhalif olarak doğal teoloji olmak üzere iki farklı, hat-ta karşıt teolojik model¹⁷⁴ görünümünde akıl ile vahiy üzerinden bir gerilim nüksetmiş ve bu gerilim bugüne kadar süregelmiştir.

Pascal, doğru yargıda bulunmanın koşullarından biri olarak aşırılıklardan uzak durmayı işaret eder ve öz itibarıyla aşırılıkların kaynağı olarak iki tutuma dikkat çeker: Bunlardan biri akli dışlamak, öbürü de yalnızca akli ön plana çıkarmaktır.¹⁷⁵ Yukarıda özetlediğimiz durum tam da buna karşılık gelmektedir. Gerilimin iki tarafından biri, akli gerektiren¹⁷⁶ dolayısıyla akıl sahiplerini muhatap alan¹⁷⁷ din adına, dincilik adına akli dışlarken, diğeri akli adeta kutsallaştırarak¹⁷⁸ vahyi, dolayısıyla ilahî dini dışlamaktadır. Oysaki kişinin, insanlığın ufkunu aydınlatan bu iki imkândan birinden vazgeçmesi, iki gözünün birisinden vazgeçmesi mesabesinde dir.¹⁷⁹

Özellikle çıkışı itibarıyla akli esas alan bir dinî eleştiri hareketi olduğunu sıklıkla söylediğimiz deizm, başlangıcına göre sönümlenmiş olsa da bu niteliğiyle varlığını sürdürebilmiştir. Deizme eğilim gösteren her kişinin eğiliminin nedeninin, bu eleştirel tutumun cazibesi ya da kişinin ona olan sempatisi olmadığını, popüler kültürün haz merkezli yaşam tarzına öykünme¹⁸⁰ ya da pek çok nedenlerden kaynaklı reaksiyoner tutumların da bu eğilimde pay sahibi olduğu söylenebilir. “Gençler, okuyarak, deizmi bilerek ve isteyerek tercih ettim noktasına gitmiyor. Bunlar savruluyorlar savruldukları yerin adını biz teşhis ediyoruz. İşin kötüsü de bu”¹⁸¹ diyen M. Öztürk, devamla “tercihli bir gidiş olsa belki orayı da atlar geriye döner”¹⁸² diyerek hiç olmazsa nihayetinde ümitvar olmayı esinleyen açık bir kapı olarak düşünsel tercihe işaret eder. Çoğunluğu teşkil etmeseler de düşünsel tercihin somut belirtisi olarak beliren eleştirel söylem kültürünün dinsel alandaki bir tezahürü olarak deizme yönelenlerin de var olduğu ya da var olabileceğini göz önünde bulundurarak söylüyoruz: Deizme bu yönüyle meyledenler, “eleştirel söylem kültürünün, her zaman kendi kendinin eleştirisini ve ken-

¹⁷⁴ Evkuran, “Eş’arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”, s. 43.

¹⁷⁵ Aşşar Timuçin, (Akt.), *Düşünce Tarihi*, BDS Yay., İstanbul, 1992, s. 356.

¹⁷⁶ Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, s. 38.

¹⁷⁷ Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç -Din Felsefesine Giriş-*, 3.B., Çev. Rahmi Acar, Küre Yay., İstanbul, 2012, s. 446.

¹⁷⁸ bkz. Öztürk, Y. N., *Deizm*,10; Gündoğar, “Deizm; Aklin Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, s. 32.

¹⁷⁹ Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, s. 34.

¹⁸⁰ bkz. http://mev66.meb.k12.tr/icerikler/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirisi_4974506.html (21.05.2018).

¹⁸¹ Saruhan (Akt.), <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁸² Saruhan (Akt.), <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

di kendinin eleştirisinin eleştirisini yapmayı gerektirdiğini¹⁸³ göz önünde bulundurmamak durumundadırlar. Bu, felsefede bir tür “refleksif” düşünme, soruşturma faaliyeti¹⁸⁴ olarak ifade edilir. Burada, çift katmanlı bir eleştiri vurgusu yapılmaktadır. Deizme fikri bağlamda eğilim gösterenler, onun bu önemli niteliğini kendi duruşlarına da uyarlamak durumundadırlar. Bunu başarabilecek olanlar, açıktır ki düşünür de sorgularsam “inanırım, böylece de artık eğlenemem”¹⁸⁵ türünden basit kaygıları aşamamış, ömrü elverdiği sürece yaşamak ve elinin ulaştığı her şeye sahip olmak biçiminde beliren bir hayat tutkusunun cenderesindeki¹⁸⁶ değil, daha ulvi olanın arayışında olan kimseler olacaktır.

M. Öztürk’ün, “hayatın hızının, bilginin ve iletişimin hızlı ve kolay olmasının dogmatik inanma imkânını”¹⁸⁷ elimizden almakta olduğu yönündeki tespiti, önemli bir tespittir. Özellikle günümüzde, ne çocuklar ne de gençler, izole edilmiş, korunaklı bir dünyada yaşamaktadırlar. Bu gerçek ıskalanıyor olacak ki “gençliğin imanını sorularla çaldılar”¹⁸⁸ diye serzenişte bulunan bir yazar, “bir anlatabilsek”¹⁸⁹ diye hayıflanabilmekte, “bilgisayar ve cep telefonlarıyla çocuklarımızı bizden çaldılar”¹⁹⁰ diye feveran eden ebeveyn, “ne yaptysak engel olamadık”¹⁹¹ diye çaresizliklerini dile getirebilmektedir. ‘Anlatılamayan nedir?’, ‘Yapılanlar nelerdir?’ Bu soruların cevapları, herhalde ‘anlatılabilenler’¹⁹² ile ‘yapılamayanlar’¹⁹³ ışığında bulunabilecektir.

Bireylerin din ile ilişkilerinin izini, “belirli özelliklerinin ön plana çıktığı gelişim aşamalarını”¹⁹⁴ eksen olarak en belirgin sayılabilecek tespitler üzerinden sürmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında şu görülecektir: Çocuk yaşta olan biri, “kendisine anlatılanlara ve duyduklarına itiraz etmeden ve kuşkulandıktan inanır. O kendine din ile ilgili ne verilirse hepsini dü-

¹⁸³ Alwin W. Gerdner, *Entelektüelin Geleceği*, 1.B., Çev. Ahmet Özden ve Nuray Tunalı, Eti Yay., İstanbul, 1993, s. 95.

¹⁸⁴ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 17.

¹⁸⁵ bkz. Emine Şenlikoğlu, *Gençliğin İmanını Sorularla Çaldılar*, Festival Yay., 2016, s. 22.

¹⁸⁶ Tolstoy, Hz. Muhammed, ss. 82-83.

¹⁸⁷ Saruhan (Akt.), <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁸⁸ bkz. Şenlikoğlu, *Gençliğin İmanını Sorularla Çaldılar*, ss. 40, 47, 62, 134, 139.

¹⁸⁹ Şenlikoğlu, *Gençliğin İmanını Sorularla Çaldılar*, s. 134.

¹⁹⁰ Saruhan, <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁹¹ Saruhan, <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁹² Saruhan, <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018); bkz. http://mev66.meb.k12.tr/icerikler/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirisi_4974506.html. (Erişim: 21.05.2018).

¹⁹³ Saruhan, <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018); bkz. http://mev66.meb.k12.tr/icerikler/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirisi_4974506.html. (Erişim: 21.05.2018);

¹⁹⁴ bkz. Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi*, 20.B., Pegem Akademi, Ankara, 2004, ss. 43, 56-62.

şünmeden kabul eder.”¹⁹⁵ Kolayca inanma ve çabuk bağlanma, çocuksu bir safiyet hali olarak çocuk olmayanlarda da gözlenebilse de daha çok “çocuga özgü psişik (ruhsal) bir haldir.”¹⁹⁶ Geleneksel bir yönelimle din ile safiyane ve teslimiyetçi münasebet ilk olarak bu evrede kendini gösterir. Yaşlılara gelince, çok muhtemeldir ki bütün toplumlarda, muhafazakâr olmalarıyla ilgili bir durum olarak “teşkilatlanmış din içerisinde hâkim rol yaşlı şahıslar tarafından oynanmaktadır.”¹⁹⁷ Asıl konumuzu teşkil eden gençlere gelince, şunu söylemek isteriz: Sorgulayıcılık ve rasyonalite arayışı daha çok gençlik evresinde kendisini göstermektedir.¹⁹⁸ Bu evrede, başta Tanrı olmak üzere bir takım konuların zihnini meşgul ettiği bir birey için artık “din bir mesele olur.”¹⁹⁹ Açıktır ki “kesin sonuçlu dinî tecrübeler ve yaratıcı atılımlar genel olarak gençliğe ait”²⁰⁰ olarak varlık gösterir.

Dikkat edilirse, deizmin yayılım gösterdiği görüşü, “gençler” üzerinden tartışma konusu edilmektedir ve bu son derece tabiidir. Daha çok “taklit” ile yol alan çocuklar ve daha çok “muhafazakâr” duruş sergileyen yaşlılar, özellikle dinî inanç sahasında, köklü dönüşümlerin örneklerini sıklıkla ve yaygın bir şekilde değil, nadiren ve istisnai olarak sergilerler. Sözlerimizi, bu nadir örneklerden birisi olarak görülebilecek, gençliğinde onca sorgulayıcılığın rağmen dine sırtını dönmemiş²⁰¹ ve ileri yaşlarında İslam’a yönelmiş²⁰² düşünür ve eylem adamı Garaudy’nin sözleriyle bağlayabiliriz.

Garaudy, “her sorun, ortaya çıktığı düzlemde ve kararlarıyla olacakları etkileyecek olan herkesin katılımıyla çözülür”²⁰³ diye bir ilkeye işaret eder ve bu ilkenin kabulünü dahi katılım gerektiren bir konu²⁰⁴ olarak sunar. O halde genç kuşakların baş aktörü olduğu bu problem, çözümünü cihetiyle başta ebeveynler olmak üzere sadece yetişkinlerin değil, asıl gençlerin aktif rol alarak katılımlarını gerektirir. Her ne kadar Pascal, “iyi bir yargılama için insanın belli bir olgunluğa erişmiş olması gerekir. Gençler

¹⁹⁵ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi (7-12 Yaş)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 120.

¹⁹⁶ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.120.

¹⁹⁷ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1990, s. 252.

¹⁹⁸ İkbâl, Muhammed, *İslam Felsefesine Bir Katkı*, Çev. Cevdet Nazlı, İnsan Yay., İstanbul, 1995, ss. 56-57; Paul C.W. Dawies, “Kozmoloji Çağırıyor”, *Meraklı Zihinler*, 2.B., John Brockman (Editör), Çev. Ülker İnce, Tübitak, Ankara, 2007, s. 56.

¹⁹⁹ Pintner, “Büyüme”, s. 50.

²⁰⁰ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 252.

²⁰¹ Roger Garaudy, *Hâtıralar*, Çev. İbrahim Demirci-İshak Yetiş, 1.B., Hece Yay., Ankara, 2004, ss. 38,303,304.

²⁰² Garaudy, *Hâtıralar*, s. 316.

²⁰³ Garaudy, *Hâtıralar*, s. 291.

²⁰⁴ Garaudy, *Hâtıralar*, s. 291.

iyi yargılayamazlar”²⁰⁵ der ise de özellikle günümüz gençlerinin kendilerine güvenmeyi hak ettirecek potansiyelleri bulunduğunu biliyor ve diyoruz ki: “gençlere yol aldıracak olan, inanca yönelik tutum alma konusunda, ilgili verileri adaletli ve dürüstçe değerlendirebilme ve kendi kendini denetleyebilme yeteneklerini örseleyecek değersiz nedenlerin etkisine izin vermeme iradesi”²⁰⁶ olacaktır.

Sonuç

Son zamanlarda, özellikle mütedeyyin ailelere mensup gençlerin deizm eğilim gösterdikleri yönünde yazılı ve görsel medyada çıkan haberler ile mükerreren muhatap olmak, bizde bir şaşkınlığa yol açmadı değil. Kâh eğitime gönül vermiş, bu uğurda ömürlerini vakfetmiş olanların gözlemlerine kâh ebeveynlerin ifadelerine dayandırılan bu haberlerin, gazetelerde köşe yazılarına konu olması, aynı zamanda bazı akademisyenlerin yazılarına yahut beyanatlarına da konu olunca, iş daha da dikkat çekici hale geldi.

Bizde şaşkınlığa yol açan şey, birilerinin hatta ailesi dindar olan gençlerden birilerinin inançsızlığa ya da deizm gibi farklı bir inanç biçimine eğilim göstermiş oldukları haberi değildir. Hadisenin “yayılma seyri gösterdiği” yönündeki katılamayacağımız görüştür. Günümüze nispetle dile getiriyor olsa da “yayılım” vurgusu bize problemlili gelmiştir.

Konu ile ilgili okumalarımız sonrasında, görüşümüzü yeniden gözden geçirmenin değil, aksine gözlemediğimiz verilerden mühlhem farklı bakış açılarıyla fikrimize açıklık getirmenin gerekli olduğunu gördük.

Hülasa etmek gerekirse: Deizm, temelde bir felsefi söylemdir ve felsefi bir söylemin yayıldığı söyleme lüksümüz yoktur. Üstelik her deist olanın hikâyesi, düşüncenin kaynaklık ve eşlik ettiği bir hikâye değilken, bir takım hikâyeleri bu ‘ad’ altında dile getirmek tartışmaya açıktır.

Deizmin yayıldığı yönündeki haberler, Müslüman mütedeyyin ebeveynler ve onların çocukları üzerinden dile getirilmektedir. Mütedeyyin bir babanın, hele bir annenin kendi çocuklarıyla ilgili ve üstelik dini (akidevi) bir konudaki hassasiyetleri doğaldır ki böyle bir haberi büyütür.

Teizme değil, ateizme kıyasla deizmin yayılım gösterdiği yönündeki bir izlenim bu iddiayı besliyor olabilir. Popüler hayatın cazibesine karşı direnç gösteremeyen ve diledikleri gibi yaşamayı arzuladıklarından dinin

²⁰⁵ Timuçin (Akt.), *Düşünce Tarihi*, s. 356.

²⁰⁶ William Kingdon Clifford, “İnanç Ahlakı”, Çev. Ferit Uslu, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*, 1-11, (Der. Recep Alpyağıl), 2.B., İz Yay., İstanbul, 2012, c: 1, s. 159.

ritüelleriyle(ibadetleriyle) aralarına mesafe koyan, ancak büsbütün dinden kopmayı göze alamayan inançlı gençlerin, ateizm yerine deizme eğilim göstermeleri, istatistiki anlamda deizmi öne çıkaracağından yayılım intibasını uyandırması muhtemeldir ve bu intiba örtük/zimnî bir mukayesenin neticesidir.

Deist olduklarını gözlemledikleri gençlerle sıklıkla karşılaşan bazı kimselerin bireysel şahitlikleri üzerinden dillendirdikleri kanaatleri, bu türden bir söylentiye katkı sunuyor olabilir. Bu durumda şunu söyleyebiliriz: Nasıl ki deist olan birisiyle hiç muhatap olmamış diye, bir kimsenin böyle bir vakıayı bütünüyle ret etmesi doğru değilse, deizmi benimsemiş olanlarla sıklıkla karşılaşılıyor diye bir başkasının, onun yaygınlaştığı yönündeki iddiası da doğru, en azından tartışmasız değildir.

Yayılan deizm midir? Yoksa deizmin yayıldığı yönündeki haberler midir? Sözü(ün) doğruluğundan yana bir hassasiyeti taşımayan, en azından her zaman için bu hassasiyeti gözetmeyenlerin deizmin yaygınlık kazandığı yönünde bir haberin yayılımına katkıları düşünülebilir.ve tabii bu söylentiye alevlendiren internet gibi enformatik mekanizmaları; günümüzdeki gücünü, yayılma hızı ve etki alanını unutmamak gerekir. Haberin arka planında, farklı hesapları olan kimi mahfillerin olabileceği görüşü de göz ardı edilemez.

Deizmin yayıldığı yönündeki haber, kavram kargaşasının bir neticesi olarak da görülebilir. Hristiyan dünyasında, din adamlarının kurumsal düzeyde ve din adına sergiledikleri istismara bir çeşit muhalefet olarak doğan deizm, dini sömürüye her karşı çıkanı kapsayacak ölçüde bir şemsiye kavram değildir. Vahiy ve vahiy dinini kabul eden birisi, din istismarına karşı illaki deizm adına bayrak açmak zorunda değildir. Dinin inanç esaslarını bütünüyle kabul eden, ancak ibadetler konusunda zayıflık gösteren kimseleri “pasif” ya da “ılımlı” kaydı koyarak deizm çatısı altında tanımlamak, bizce başlı başına bir problemdir.

Daha farklı yaklaşımlarla başkaca tespitler yapmak da mümkündür. Şu kadarını söylemek gerekir ki ilahî dinin yön verdiği bir perspektiften bakıldığında şu değerlendirme kaçınılmaz olur: *Söz konusu haberin ehemmiyeti illaki habere konu olan meselenin yaygın boyutta olmasında değildir. Bütün insanlığa kurtuluşu vadeden bir din, tek bir insanın hikâyesini de önemser.*

Konu ile ilgili yazı yazan, söz söyleyenlerin meselenin nedenlerine dair yaptıkları tespitler ve çözüme dair önerileri, gençlerin itikat noktasında yaşadıkları savrulmaları, “doğru bilgi”, “doğru çıkarım (istidlal)” ve “doğ-

ru tepki” eksikliği olarak sıralanabilecek faktörler ile açıklama imkânı vermektedir. Bizce aynı faktörler, deizmin yayılma seyri gösterdiği kabulüne yönelik tutumları anlama ve açıklama imkânını da barındırır. Çalışmamız, meselenin bu yönüne dönük bir sorgulama olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Allport**, G.W., *Olmaktan Oluşa*, 1.B., Çev. Bilal Sambur, Katkı Yay., Ankara, 2006.
- Ardoğan**, Recep, “Deizm”, -*Buhrandan Burhana- Günümüz Kelam Problemleri*, 1.B., Komisyon, İstanbul Matbaası, İstanbul, 2017, ss. 80-85.
- Arslan**, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 4.B., Vadi Yay., Ankara, 1999.
- Aydın**, Mehmet, *Din Felsefesi*, 2. B., Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1990.
- _____, “Tanrı Hakkında Konuşmak -Felsefi Bir Tahlil-“, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1983, c: 1, ss. 25-44.
- Aytepe**, Mahsum, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, bkz. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2017, ss. 113-136.
- Bacanlı**, Hasan, *Eğitim Psikolojisi*, 20.B., Pegem Akademi, Ankara, 2004.
- Bloom**, Paul, “Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç”, Çev. Osman Zahid Çiftçi, *Beytülhikme Dergisi*, Adıyaman, Haziran-2015, Sayı: 9, s. 163-176.
- Bolay**, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 5.B., Akçağ Yay., Ankara, 1990.
- Buhârî**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. M. Zühreir b. Nâsir en-Nâsir, Dâru tavkî’n-necât, 1422, Fedâilü’l-Ashâb 9, Meğazi 38, Cihad 102, 143, Menâkib 9.
- Cevizci**, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 8.B., Paradigma Yay., İstanbul, 2013.
- Ceylan**, Ahmet, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Sakarya, 2005, ss. 181-203.
- Clifford**, William Kingdon “İnanç Ahlakı”, Çev. Ferit Uslu, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*, I-II, (Der. Recep Alpyağlı), 2.B., İz Yay., İstanbul, 2012, c: 1, s. 159.
- Coşkun**, İbrahim, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 41-70.
- Dawies**, Paul C.W., “Kozmoloji Çağırıyor”, *Meraklı Zihinler*, 2.B., John Brockman (Editör), Çev. Ülker İnce, Tübitak, Ankara, 2007.
- Dini Kavramlar Sözlüğü*, Komisyon, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006.
- Dini Terimler Sözlüğü*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 2009.

- Dorman**, Emre, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 217-242.
- Draz**, Abdullah, *Din ve Allah İnanıcı*, Çev. Akif Nuri, Çığır Yay., İstanbul, 1978.
- Düzgün**, Şaban Ali, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 3-13.
- _____, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar”, *Kelam Araştırmaları*, 4:14 (2006), ss. 51-62.
- Erdem**, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)*, 3.B., Konya, 2012.
- _____, “DEİZM”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (19.05.2018)
- Ertuğrul**, İsmail Fenni, *Lûgatçe-i Felsefe [Felsefe Terimleri Sözlüğü]*, Recep Alpyağılı (Yayına Hazırlayan), Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2015.
- Evkuran**, Mehmet, “Eş’arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”, *Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri* Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (21-23 Eylül 2014), Editör: Cemaleddin Erdemci ve Fadıl Aygan, Beyan Yay., Cilt:2, ss. 35-48.
- Garaudy**, Roger, *Hâtıralar*, Çev. İbrahim Demirci-İshak Yetiş, 1.B., Hece Yay., Ankara, 2004.
- Genç**, Cafer, “Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 71-92.
- Gordner**, Alwin W., *Entelektüelin Geleceği*, 1.B., Çev. Ahmet Özden ve Nuray Tunalı, Eti Yay., İstanbul, 1993.
- Gündoğar**, Hamdi, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van, 2017, ss. 29-40.
- Gündüz**, Şinasi, “Giriş”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Komisyon, 1.B., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2007.
- Hançerlioğlu**, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, 21. B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Harman**, Vezir, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 1, ss. 13-51.
- İkbal**, Muhammed, *İslam Felsefesine Bir Katkı*, Çev. Cevdet Nazlı, İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- el-İsfahanî**, er- Ragıb, *el- Müfredât fî Garîbi’l- Kur’ân*, Mektebetu’t-Tevfikîyye, Mısır, 2003.

- Kardaş**, Meryem, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 15-27.
- Koç**, Turan, *Din Dili*, İz Yay., İstanbul, 1998.
- Köse**, Ali ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 2.B., Timaş Yay., İstanbul, 2012.
- Kurt**, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, 6.B., Sentez Yay., Ankara, 2014.
- Mehmedoğlu**, Ali Ulvi, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 1.B., Çamlıca Yay., İstanbul, 2001.
- Mengüşoğlu**, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, 4.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Mensching**, Gustav, *Dinî Sosyoloji*, Çev. Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi, Konya, 1994.
- Müslim**, Ebu’l-Hasen Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. M. Fuâd Abdulbakî, Daru İhyâi’t-turâsi’l-arabî, Beyrût, ty., Fedâilu’s-Sahâbe 34.
- Özcan**, Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, İfav Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- Öztürk**, Mustafa, “Deizmin Ayak Sesleri”, *Karar*, 15.04.2017.
- Öztürk**, Yaşar Nuri, *Tanrı, Akıl ve Ahlâktan Başka Kutsal Tanımayan Dini İnanç Deizm*, 6.B., Yeni Boyut Yay., İstanbul, 2016.
- Peterson**, Michael vd., *Akıl ve İnanç -Din Felsefesine Giriş-*, 3.B., Çev. Rahmi Acar, Küre Yay., İstanbul, 2012.
- Pintner**, Rudolf, “Büyüme”, *Eğitim Psikolojisi*, Rudolf Pintner ve diğerleri, Çev. Sabri Akdeniz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1987, ss. 46-54.
- Reçber**, Mehmet Sait, “Din Felsefesi”, *Din Felsefesi*, Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber (Editör), Grafiker Yay., Ankara, 2014.
- Saruhan**, Emeti, “Anne Ben Ateist Oldum”, *Gerçek Hayat*, bkz. <http://www.gercek-hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).
- Schiller**, Herbert, *Zihin Yönlendirenler*, 1.B., Çev. Cevdet Cerit, Pınar Yay., İstanbul, 1993.
- Sönmez**, Vecihi, “Nübüvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü’r-Ravendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editör: Vecihi Sönmez vd., Ensar Neşriyat, Van, 2017, ss. 271-295.
- Şenlikoğlu**, Emine, *Gençliğin İmanını Sorularla Çaldılar*, Festival Yay., 2016.
- Taylan**, Necip, *İlim-Din (İlişkileri-Sahaları-Sınırları)*, Çağrı Yay., İstanbul, 1979.
- Timuçin**, Afşar, *Düşünce Tarihi*, BDS Yay., İstanbul, 1992.
- Tolstoy**, Lev Nikolayevich, *Hz. Muhammed -Ünlü Rus Yazarın İslam Peygamberi İlişkili Kayıp Risalesi-*, Çev. Arif Arslan, Karakutu Yay., İstanbul, 2005.

- Topaloğlu**, Bekir, “ALLAH”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/allah#1> (19.05.2018).
- Topaloğlu**, Bekir ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay., İstanbul, 2010.
- Tresmontant**, C., “Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri”, Çev. Hayrani Altın-
taş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, Ankara, 1987.
- Tümer**, Günay, “DİN”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/din#1-genel-olarak-din> (19.05.2018).
- Wach**, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1990.
- Weber**, Alfred, *Felsefe Tarihi*, 4.B., Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul, 1991.
- Yavuz**, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi (7-12 Yaş)*, Diyanet İş-
leri Başkanlığı Yay., Ankara, 1987.
- Yazır**, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur`ân Dili*, I-X, Eser Neşriyat, 1979.